

روزگار عثمان، مردم در برابر خرید و تخریب خانه‌های پیرامون مسجد و اکنش منفی نشان دادند و در روزگار عمر همه این کار را پذیرفتند، ساختن دو سیل‌بند در آجیاد و بالای مکه در روزگار عمر برای پیشگیری از سرازیر شدن آب به مسجدالحرام، نصب دو چراغدان بر دیوار کوتاه پیرامون مسجد در همان زمان، نصب سالیانه اَنصاب حرم* و اجرای این سنت در هر سال، فضیلت جده و اهمیت آن برای مکه، سیره نبوی در آموزش مناسک در هفتم ذی‌حجه، خطبه پیش از ترویبه، فروش و اجاره خانه‌های مکه، کراهت ساختن بنای مربع و چهارگوش در مکه و این که نخستین بار فردی به نام حُمید بن زَهریر در مکه خانه چهارگوش ساخت و تا شورش روزگار عثمان از این کار منع می‌شد، مرگ قُصی و دفن او در حَجون* و این که پس از آن زمان حجون آرامگاه مردم مکه شد، گزارش‌هایی مهم از تحولات این قبرستان، روشن کردن آتش در مزدلفه در موسم حج، و شمار حج‌های پیامبر ﷺ^۱

الخطیب البغدادی (م. ۴۶۳ق.)، به کوشش عبدالقادر، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق؛ الذریعة الی تصانیف الشیخه: آقا بزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ق.)، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۳ق؛ سیر اعلام النبلاء: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش گروهی از محققان، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق؛ الطبقات الکبری الخامسه: ابن سعد (م. ۲۳۰ق.)، به کوشش السملی، الطائف، مکتبه الصدیق، ۱۴۱۴ق؛ الطبقات الکبری: ابن سعد (م. ۲۳۰ق.)، بیروت، دار صادر؛ الفهرست: ابن ندیم (م. ۴۳۸ق.)، به کوشش تجدد؛ معجم الادباء: یاقوت الحموی (م. ۲۶۶ق.)، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۹۹۳م؛ میزان الاعتدال فی نقد الرجال: الذهبی (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش البجاوی، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۸۲ق؛ السوفی بالوفیات: الصفدی (م. ۷۶۴ق.)، به کوشش الارنؤوط و ترکی مصطفی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق؛ الواقدی و منهجه فی کتابه مغازی الرسول ﷺ طارق ابوالوفاء، قاهره، مکتبه زهراء الشرق.

علی احمدی میرآقا

اخبار مکه وستنفلد: مجموعه‌ای از

پنج اثر مهم در تاریخ محلی مکه، همراه

تصحیح و ترجمه گزیده آن به زبان

آلمانی

این کتاب مجموعه‌ای از پنج کتاب/خبر

مکه ازرقی (م. حدود ۲۵۰ق.)، اخبار مکه

فاکهی (سده سوم ق.)، شفاء الغرام فأسی

◀ منابع

اخبار مکه: الفاکهی (م. ۲۷۹ق.)، به کوشش ابن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۱۴ق؛ اخبار مکه: الازرقی (م. ۲۴۸ق.)، به کوشش رشدی الصالح، مکه، مکتبه الثقافه، ۱۴۱۵ق؛ تاریخ بغداد:

۱. اخبار مکه، فاکهی، ج ۱، ص ۹۹، ۱۳۹، ۳۳۹، ۳۴۰، ج ۲، ص ۳۱، ۱۵۷، ۲۷۴؛ ج ۳، ص ۵۳، ۶۰، ۱۳۱، ۲۴۸، ۲۵۲، ۲۵۶.

و به سمت استاد تمام ارتقا یافت.^۱ وی آثاری گوناگون در تاریخ، شرح حال‌نامه‌ها و جغرافیا از خود بر جای گذاشت که بیشتر آن‌ها تصحیح نسخه‌های خطی آثار اسلامی است؛ از جمله: *معجم البلدان* یاقوت حموی، *سیره ابن اسحاق*، *طبقات الحفاظ* ابو عبدالله ذهبی، *وفیات الاعیان ابن خلکان*، *الطرق الرئيسية الخارجة من المدينة المنورة*، *معجم ما استعجم بکری*، *المؤرخون العرب و مؤلفاتهم*، *موت الحسين و اسرة الزبير دمشقی*.^۲ او همچنین کتاب گمشده *اخبار مدینه ابن زبale* را از گزارش‌های کتاب سمهودی استخراج کرد و همراه تحقیقی به چاپ رساند.^۳ وستنفلد در فوریه سال ۱۸۹۹م. در هانوفر درگذشت.^۴

اخبار مکه از مهم‌ترین آثار احیا شده به دست وستنفلد است که در چهار جلد به نام «*Die chroniken der stad Mekka*» گردآوری شده است. محققان عرب از این مجموعه با عنوان *اخبار مکه*^۵ و *تواریخ مکه*^۶ یاد کرده‌اند.

۱. طبقات المستشرقین، ص ۵۸؛ المستشرقون، ج ۲، ص ۷۱۳؛ موسوعة المستشرقین، ص ۳۹۹.
۲. موسوعة المستشرقین، ص ۳۹۹-۴۰۲؛ المستشرقون، ج ۲، ص ۷۱۳-۷۱۵؛ الاعلام، ج ۸، ص ۹۹.
۳. موسوعة المستشرقین، ص ۳۹۹؛ المستشرقون، ج ۲، ص ۷۱۳؛ تاریخ الادب العربی، ج ۳، ص ۲۳.
۴. طبقات المستشرقین، ص ۶۱.
۵. موسوعة المستشرقین، ص ۴۰۱؛ طبقات المستشرقین، ص ۶۰.
۶. الاعلام، ج ۸، ص ۹۹؛ معجم المطبوعات العربیة، ج ۱، ص ۱۵۰.

(م. ۱۸۳۲ق.)، *الجامع اللطیف ابن ظهیر* (م. ۱۹۸۶ق.) و *الاعلام باعلام بیت الله الحرام* قطب الدین نهروالی (م. ۹۹۰ق.) است که برخی از آن‌ها به شکل کامل و بعضی گزیده آمده است. در پایان، خلاصه‌ای از آگاهی‌های تاریخی این کتاب‌ها به زبان آلمانی ترجمه و در جلد چهارم گردآوری شده است.

خاورشناس آلمانی، هنریش فردیناند وستنفلد (Heinrich Ferdinand Wuestenfeld)، در سال ۱۸۰۸م. در موندن (Munden) زاده شد. تحصیلات مقدماتی خود را در همان شهر به پایان رساند و برای ادامه تحصیل در مقطع دبیرستان به هانوفر (Hanover) رفت. تحصیلات دانشگاهی خود را در دانشگاه گوتینگن (Gotingen) آغاز کرد و در آنجا بخش‌هایی از عهد قدیم را فراگرفت. سپس تحصیلات خود را با فراگرفتن زبان‌های عربی، فارسی، سریانی و سانسکریت ادامه داد و از دانشمند نام‌آور زبان‌های سامی، ایوالد (Ewald) بهره برد. وی برای آشنایی بیشتر با عهد قدیم و زبان‌های سامی، به ویژه زبان عربی، به برلین رفت و از محضر استادانی چون ویلکن (Wilken) و بوپ (Bopp) بهره جست. سپس به گوتینگن بازگشت و دکترای خود را دریافت کرد. آن‌گاه وستنفلد در سمت استادیاری به تدریس پرداخت و مسئولیت کتابخانه دانشگاه گوتینگن را بر عهده گرفت

ارزش این کتاب بدان روست که نخستین تصحیح انتقادی این آثار بوده است. کراچکوسفکی، اسلام‌شناس و خاورشناس برجسته روسی، آشنایی محققان دوران حاضر با تاریخ محلی مکه را وامدار مطالعات وستنفلد و کتاب *اخبار مکه* او دانسته است.^۱ پس از وستنفلد، تصحیحات و تحقیقاتی دیگر بر این پنج کتاب صورت پذیرفت که بیشتر آن‌ها از کار وستنفلد بهره برده و تصحیح خود را با این کتاب مقابله کرده‌اند.

وستنفلد کتاب را در چهار جلد تنظیم کرده و جلد نخست را به تصحیح کهن‌ترین اثر بر جای مانده در تاریخ محلی مکه، یعنی *اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار* نوشته ابوالولید ازرقی اختصاص داده است. کار او نخستین تصحیح این کتاب است و تصحیح‌های بعد از آن بسیار بهره برده‌اند. رشدی صالح ملحس در تصحیح خود، این کتاب را اصل قرار داده است.^۲

با وجود این، ملحس و عبدالله بن دهیش، مصححان دیگر کتاب، تصحیح وستنفلد را پر از خطا و اشتباه دانسته‌اند.^۳ وستنفلد کتاب ازرقی را بر پایه سه نسخه خطی تصحیح و مقابله کرده و در مقدمه‌ای مفصل به زبان

آلمانی، به شرح زندگی ازرقی و کتابش پرداخته^۴ و نسخه‌هایی را که در تصحیح این اثر از آن‌ها بهره برده، بازشناسانده است.^۵ او کتاب ازرقی را همچون سیره ابن هشام دانسته^۶ و در جای دیگر آن را با *اخبار مکه* فاکهی مقایسه کرده و درباره نویسنده‌گان و اختلاف‌های موجود درباره ازرقی به بررسی پرداخته است.^۷ او *اخبار مکه* ازرقی را در ۵۱۸ صفحه همراه ۱۴ صفحه تصحیحات به سال ۱۸۵۸م. در لایپزیگ (Laypzig) آلمان به چاپ رسانده است.

جلد دوم کتاب وستنفلد گزیده‌ای از سه کتاب *اخبار مکه فاکهی، الجامع اللطیف* ابن ظهیره، و *شفاء الغرام* فاسی با عنوان *المنتقى بأخبار ام القرى* است. وی در این جلد بر آن است که آگاهی‌های تاریخی *اخبار مکه* ازرقی را کامل کند. بدین روی، آگاهی‌های تکراری این سه کتاب را فرونهاد و فقط گزارش‌ها و آگاهی‌های افزون بر *اخبار مکه* ازرقی را گزینش کرده است.

در مقدمه کتاب به زبان آلمانی، شرح حال نویسندگان این کتاب‌ها آمده است. وی با توجه به این که شرح حال فاکهی و کتابش را

4. Ibid, I, P V-XIX.

5. Ibid, P XIX-XXIV.

6. Ibid, P V.

7. Ibid , P XXIV-XXVIII.

۱. تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ص ۱۳۲-۱۳۳.

۲. اخبار مکه، ص ۲۱-۲۲، «مقدمه رشدی الصالح».

۳. اخبار مکه، ص ۴۹، «مقدمه ابن دهیش».

کتاب دیگر که وستنفلد در تکمیل آگاهی‌های تاریخی مکه به تصحیح آن پرداخته، *شفاء الغرام* است. (ج ۲، ص ۵۵-۳۲۶) *شفاء الغرام* به سبب بیان آگاهی‌های نو و تحلیلی درباره مکه، بیشتر برگ‌های جلد دوم را به خود اختصاص داده است. وستنفلد در این بخش ۱۰ باب از ۴۰ باب *شفاء الغرام* را همراه مقدمه فاسی آورده که برخی به شکل کامل (برای نمونه: باب ۲۲ در ج ۲، ص ۷۷-۱۰۴) و برخی به شکل گزیده (برای نمونه: باب ۶ در ج ۲، ص ۷۴-۷۷) آورده شده‌اند.

گزیده‌ای کوتاه از *الجامع اللطیف* پایان‌بخش جلد دوم کتاب است. (ج ۲، ص ۳۲۵-۳۴۴) وستنفلد بر این باور است که *الجامع اللطیف* در قیاس با کتاب‌های یاد شده، آگاهی‌های تازه ندارد.^۷ از این رو، تنها قسمت‌هایی از ابواب هفتم (ج ۲، ص ۳۳۷-۳۳۹)، هشتم (ج ۲، ص ۳۳۹-۳۴۰) و دهم (ج ۲، ص ۳۴۰-۳۴۴) این کتاب را که شامل آگاهی‌هایی همچون گنبد‌های مسجدالحرام و شمار برخی از امیران مکه است، همراه مقدمه ابن‌ظهير آورده است. فهرستی از اعلام و مکان‌ها نیز در پایان جلد دوم کتاب به چشم می‌خورد. (ج ۲، ص ۳۴۹-۳۹۱) جلد دوم به سال ۱۸۵۹م. در ۳۹۱ صفحه همراه ۲۳ صفحه

7. Ibid, P XXXIII.

در مقدمه جلد اول یاد کرده است^۱، پس از شرحی کوتاه درباره کتاب فاکهی^۲ به شرح حالی مفصل و دقیق از فاسی و کتاب‌هایش و بازشناسی نسخه‌های خطی *شفاء الغرام* پرداخته است.^۳ او کتاب فاسی را ستوده و روش وی را در این کتاب بسیار دقیق و *شفاء الغرام* را کامل‌ترین اثر در تاریخ مکه خوانده است.^۴ شرح حال ابن‌ظهير و نمودار سلسله نسب خاندانش و همچنین معرفی ۱۷ تن از این خاندان، بخشی دیگر از این مقدمه را تشکیل می‌دهد.^۵

جلد دوم کتاب با گزیده *اخبار مکه* فاکهی آغاز شده و بخشی از این کتاب که در اخبار مکه ازرقی موجود نیست، گزارش شده است. (ج ۲، ص ۵۱-۳) وستنفلد بر این باور است که فاکهی گرچه از ازرقی نام نبرده، بیشتر آگاهی‌های کتابش را از او گرفته است.^۶ برخی از آگاهی‌های این بخش بدین قرارند: راه‌ها (ج ۲، ص ۳)، حمام‌ها (ج ۲، ص ۳۲)، قاضیان (ج ۲، ص ۴۳) و حکمرانان قریشی (ج ۲، ص ۴۰-۴۳) و غیر قریشی مکه. (ج ۲، ص ۳۵-۴۰)

1. Ibid, P XXIV-XXIX.

2. Ibid, II, P V-VI.

3. Ibid, P IV-XVI.

4. Ibid, P IX.

5. Ibid, P XVII-XXIII.

6. Ibid, I, P XXXVI-XXXVIII.

مقدمه در لایبزیگ آلمان به چاپ رسیده است. کتاب *الاعلام باعلام بیت الله الحرام* نوشته نهروالی، جلد سوم کتاب را به خود اختصاص داده است. این جلد نخستین مجلد منتشر شده از این مجموعه است که به سال ۱۸۵۷م. در ۴۸۰ صفحه همراه ۱۶ صفحه مقدمه در لایبزیگ به چاپ رسیده است.^۱ وستنفلد پس از گردآوری مجموعه‌ای کامل از تاریخ مکه در سه جلد پیشین، جلد چهارم کتابش را به تاریخ مکه به زبان آلمانی اختصاص داده است. او در این جلد، گزارش‌ها و آگاهی‌های تاریخی سه جلد پیشین را با نظم و ترتیبی درخور و به صورت خلاصه بیان کرده است.

در مقدمه کوتاه جلد چهارم، شیوه‌گزینش و دسته‌بندی آگاهی‌ها آمده و به کتاب‌های فاکهی، ازرقی و ابن ظهیره به منزله منابع این آگاهی‌ها اشاره شده است.^۲ وستنفلد در این جلد بر آن است که تنها به مباحثی با موضوع مکه پردازد و از قلمرو آن بیرون نرود.^۳

جلد چهارم کتاب ۱۳ بخش دارد. وستنفلد در آغاز به تاریخ پیش از اسلام مکه می‌پردازد که از آن جمله است: تاریخ کهن کعبه (ج ۴، ص ۳-۴)، ورود ابراهیم و اسماعیل به مکه

۱. موسوعة المستشرقین، ص ۴۰۱.

2. Ibid, IV, P V.

3. Ibid, P V.

(ج ۴، ص ۴-۱۰)، گزارش‌هایی از قبایل جُرهم (ج ۴، ص ۱۰-۱۳)، خزاعه (ج ۴، ص ۱۳) و قریش (ج ۴، ص ۲۵)، نیاکان پیامبر همچون قُصَیِّ بن کلاب (ج ۴، ص ۲۷) و هاشم بن عبد مناف. (ج ۴، ص ۳۵) تاریخ مکه و کعبه در دوره اسلامی نیز در بخشی جداگانه یاد شده است. وستنفلد این بخش را با دوران خلفا آغاز کرده (ج ۴، ص ۱۱۷-۱۲۴) و سپس به مکه در دوران اموی (ج ۴، ص ۱۲۴-۱۵۷)، عهد عباسی (ج ۴، ص ۱۵۷-۲۴۱) و سلاطین عثمانی (ج ۴، ص ۳۰۰-۳۲۴) پرداخته است. نقشه مکه بر پایه گزارش‌های ازرقی همراه درخت‌واره‌ای از شرفای مکه (ج ۴، ص ۳۴۵-۳۴۹) پایان‌بخش این کتاب است. وستنفلد این جلد را به سال ۱۸۶۱م. در ۳۴۰ صفحه در لایبزیگ به چاپ رسانده است.

◀ منابع

اخبار مکه: الازرقی (م. ۲۴۸ق.)، به کوشش ابن دهیش؛ اخبار مکه: الازرقی (م. ۲۴۸ق.)، به کوشش رشدی الصالح، مکه، مکتبة الثقافه، ۱۴۱۵ق؛ الاعلام: الزرکلی (م. ۱۳۹۶ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م؛ تاریخ الادب العربی: کارل بروکلیمان، قم، دار الکتب الاسلامی، ۱۴۲۹ق؛ تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی: ایگناتی پولیانوویچ کراچکوفسکی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹ش؛ طبقات المستشرقین: عبدالحمید صالح، مکتبة مدبولی؛ المستشرقون: نجیب العقیقی، مصر، دار المعارف، ۱۹۶۵م؛ معجم المطبوعات العربیة: یوسف الیان سرکسی

است.^۳

◀ منابع

الإعلام: الزركلي (م. ۱۳۹۶ق.)، بيروت، دار العلم للملايين، ۱۹۸۰م؛ معجم المؤلفين: عمر كخاله، بيروت، دار احیاء التراث العربی - مكتبة المثنی؛ التاريخ و المورخون بمكة: محمد الحبيب الهیله، مكة، مؤسسة الفرقان، ۱۹۹۴م.

ابراهيم احمدیان

أخشبان: نام دو کوه در مکه مکرمه و

نماد پایداری و استواری

اخشبان تشبیه اخشب و جمع آن آخاشب است. اخشب به معنای هر چیز سخت، غلیظ و خشن و در کاربرد، به معنای کوهی صخره‌ای، بدون پوشش گیاهی، سخت و سنگی است.^۴ در مکه و محدوده حرم، کوه‌هایی گوناگون به این نام شهرت یافته‌اند که مهم‌ترین آن‌ها کوه‌های احاطه‌کننده مسجدالحرام هستند که به اخشب مکه شهرت یافته‌اند.^۵ منابع تاریخی از اخشبان مکه سخن گفته‌اند که «جبجبین» نیز خوانده می‌شدند.^۶ همه این منابع کوه ابوقییس را یکی از دو اخشب مکه می‌دانند؛ اما در

۳. التاريخ و المورخون، ص ۱۷۰.

۴. النهایه، ج ۲، ص ۳۲.

۵. الفتن، ص ۲۲؛ تاج العروس، ج ۱، ص ۴۶۱، «خشب».

۶. معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۲۲.

(م. ۱۳۵۱ق.)، قم، مكتبة النجفی، ۱۴۱۰ق؛ موسوعة المستشرقين: عبدالرحمن بدوی، بیروت، دار العلم للملايين، ۱۹۹۳م.

Die Chroniken der Stadt Mekkah, Henrich Fredinand Wuestenfeld, Leipzig, 1857-1861.

إخبار الوری بأخبار امّ القری:

کتابی در تاریخ محلی مکه، نوشته محمد

بن عمر بن سالم مکی (۸۵۹-۹۱۷ق.)

به گزارش زرکلی، این کتاب از آثار گمشده تاریخ محلی مکه است که از سال ۸۷۲ق. تا سال وفات نویسنده را گزارش کرده است. محمد بن عمر بن ابی‌بکر بن عبداللطیف بن سالم مکی کتاب را در دو جلد نگاشته و موضوع کتاب او، وفیات و رخدادهای مکه بوده است.^۱ به رغم کوشش کتاب‌شناسان مکه، از زندگی و شرح حال ابن سالم آگاهی در دست نیست، جز آن چه زرکلی از نسخه خطی *السنا الباهر* نوشته جمال الدین محمد شلی (م. ۱۰۹۳ق.) گزارش کرده است.^۲ عزّ بن فهد (م. ۹۲۲ق.)، از تاریخ‌نگاران و رجال‌شناسان هم‌روزگارش، نیز شرح حال او را در کتاب *بلوغ القری* نیاورده

۱. الاعلام، ج ۶، ص ۳۱۵؛ معجم المؤلفين، ج ۱۱، ص ۷۸.

۲. الاعلام، ج ۶، ص ۳۱۵؛ التاريخ و المورخون، ص ۱۷۰.